

Андрій Гурбик
Київ

ОБОРОННІ БОЇ ЗА КИЇВ ТА ЗВІЛЬНЕННЯ МІСТА ВІД АРМІЇ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО 1651 р.*

У статті висвітлюється хід та стратегія ведення бойових дій на півночі України між армією Великого князівства Литовського та українськими козацькими війська у липні–серпні 1651 р. Проаналізовано перебіг оборонних боїв за Київ та звільнення міста від військ Я. Радзивілла.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, Український Гетьманат, Київ, армія, битва, козаки.

Після перемоги у Другій Лоевській битві* 26 червня 1651 р.*, отримавши ще кілька незначних звитяг на українсько-білоруському порубіжжі, польний гетьман Великого князівства Литовського Януш Радзивілл*, вже на початку липня 1651 р. (в обозі під Любечем) почав розуміти, що сил для повномасштабних бойових дій на півночі України у нього недостатньо. Оскільки, для успішного наступу на Київ литовської армії частину необхідно було залишити для облягання Чернігова, а також zostавити залоги в Любечі, Лоеві, Кричеві, щоб забезпечити свої комунікації та, в разі потреби, шлях для відступу. Тому Я. Радзивілл прохав великого гетьмана литовського Януша Кишку* аби той «гарячим

* Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Держаного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом № Ф 73/23-2017 («Система управління та місцевого самоврядування в містах і селах Білорусі й України в 16–18 ст.»).

* Див.: Гурбик А. Український Гетьманат та Велике князівство Литовське у військово-політичному протистоянні 1651 р.: Друга Лоевська битва» // *Ukraina Lithuania: студії з історії Великого князівства Литовського*. – К., 2015. – Т. 3. – С. 135–159.

* Датування у статті подається за юліанським (старим) стилем. Різниця між останнім та григоріанським (новим) для XVII ст. становить 10 днів.

* Януш Радзивілл (1612–1655) – військовий і державний діяч ВКЛ, князь, був воєводою віленським (1653–1655), а також литовським гетьманом польним (1646–1653) та великим гетьманом литовським (1653–1655).

* Януш Кишка (1586–1654) – військовий діяч ВКЛ, був воєводою полоцьким (1621–1654), а також гетьманом польним (1635–1646) та великим гетьманом литовським (1646–1653).

універсалами» спішно збирав з воєводств ВКЛ посполите рушення й направляв йому на допомогу до Річиці й далі «на границю (з Україною. — А. Г.) для цілої ойчизни заспокоєння». Сам же литовський гетьман зачипав захоплену територію Північної України від козацьких підрозділів та проводив розвідку¹.

Розуміючи, що така затяжна перерва не на його користь в даний час, думається, Януш Радзивілл приймає рішення десь в десятих числах липня 1651 р. чималими силами «з гарматами» розпочати облогу Чернігова. Тим паче, що чернігівцям нізвідки було чекати швидкої підмоги, адже литовські підрозділи прочесали усю навколишню територію в радіусі кількох десятків кілометрів навколо міста (від Седнева до Слабина). Але все змінила військова ситуація на овруцько-чорнобильському напрямку наступу військ ВКЛ. Козацькі полковники Филон Гаркуша і Антін Жданович, які до цього успішно відбивали атаки литовського воєначальника Семена Павші (під командою якого було 8 хоругв, в тому числі й кілька драгунських) і, як могли, стримували загони останнього від форсування Прип'яті, дізнавшись про розгром військ Мартина Небаби, вирішили на початку липня 1651 р. відступати до Києва. Оскільки необхідно було не лише зміцнити військами місто, але й не дати основним силам Януша Радзивілла (лівим берегом Дніпра) раніше від українських підрозділів підійти до Києва, а, можливо, і зайти в тил козацьким полком².

Об'єднавши свої сили, полковники Жданович і Гаркуша вирішили зайняти оборону на переправі через ріку Ірпінь (права притока Дніпра) поблизу Димера «в п'яти милях від Києва». На березі річки укріпили козацький табір та викопали шанці і мужньо вели бої на ірпінській переправі, знекровлюючи ворога в оборонних боях, а згодом дали уміло вели війська й величезний обоз, не даючи можливості себе оточити й не відкриваючи дороги на Київ. Затримавши переважаючі сили

¹ Biblioteka Muzeum im. Ks. Czartoryskich w Krakowie (далі – BCzart.). – № 145. – S. 217–218. Архівні документи Бібліотеки музею ім. Князів Чарторийських у Кракові (Спр. № 145) використовувалися нами за мікрофотокопіями, що зберігаються в Національній бібліотеці у м. Варшаві (мікрофільм № 6698); Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі – AGAD). Archiwum Radziwiłłów (далі – AR). – Dz. IV. – T. 16. – Kop. 188. – S. 277; Wisner H. Działalność wojskowa Janusza Radziwiłła 1648–1655 // Rocznik Białostocki. – T. 13. – Białystok, 1976. – 704 s.; Wasilewski T. Kiszka Janusz h. Dąbrowa (ok. 1586–1654) // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków : Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1966–1967. – T. XII/4. – S. 508–510; Matwijów M. Koncepcje polityki Janusza Radziwiłła w latach 1648–1655 // Acta Universitatis Wratislaviensis. – № 1108. – Historia LXXV. – 1990; Matwijów M. Próba mediacji Janusza Radziwiłła w konflikcie polsko-kozackim w latach 1653–1655 // Wrocławskie Studia Wschodnie. – № 5. – 2001; Nagielski M. Przeobrażenia w armii koronnej w dobie walk z powstaniem B. Chmielnickiego // Między Zachodem a Wschodem. Studia z dziejów Rzeczypospolitej w epoce nowożytnej. Toruń, 2002.

² BCzart. – № 145. – S. 218.

Гонсевського під Димером, козацькі війська зрештою спалили великий міст через Ірпінь і відступили до Києва³. І це теж був вірний крок, оскільки, лівобережжям до Києва уже прямували хоругви самого Януша Радзивілла, який в будь-який час міг переправитися через Дніпро, і, відрізавши Гаркушу й Ждановича від міста, оточити і знищити останніх. Це було б дійсно катастрофою, оскільки, практично останній великий корпус Української держави припинив би своє існування й беззахисним залишився б не лише Київ, а й уся козацька Україна.

У таких непростих умовах Я. Радзивілл відмінив призначений на 10 липня штурм Чернігова, залишив коло міста залогу, а також, «покинувши застави в Любечі й Лоеві рушився зі всім військом просто до Києва»⁴. Це рішення було прийняте в середині липня, а сам похід розпочався вже 16 липня 1651 р. Частина обозу, гармати й угорська піхота були відправлені на байдаках по Дніпру. Основне ж десятитисячне військо разом з кіннотою рушило суходолом й, подолавши за тиждень чимало водних переправ, разом із загонами відомого литовського воєначальника Вінцента Гонсевського вступило до Вишгорода 23 липня 1651 р.⁵ Про стрімке просування литовських підрозділів вже знали в обозі польських коронних військ неподалік Ямполья, куди доходили оптимістичні й дещо прикрашені відомості: «Є тут відомість, що литовське військо стало у Вишгороді, дві милі від Києва, розбивши три полки козаків, котрі ще з весни Хмельницький туди послав»⁶. До Києва вже було рукою подати і тому напруга в протистоянні наростала з кожним днем. Армія ВКЛ значною мірою намагалася підтримувати темп наступу та використовувати сум'яття, яке спостерігалось на шляху її просування вглиб України: «Сильна надія на Господа Бога, що наше військо швидко в Києві опиниться, звідки, як наші «язики» й шпигуни говорять, що козаки вглиб України відступають»⁷.

³ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3-х томах (далі – ВУР). – Т. 3. – М., 1954. – С. 115.

⁴ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 126–127; Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Т. 2: 1650–1651 рр. / Упорядн. Ю. Мицик; Редкол.: В. А. Брехуненко, Д. В. Бурім, О. О. Маврін, П. С. Сохань, Г. К. Швидько. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Інститут історії України; Канадський інститут українських студій. – К., 2013. – № 160. – С. 246–247.

⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 1. – К., 1996. – С. 325; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. – К, 1994. – С. 343.

⁶ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Т. 2. – № 162. – С. 248–249.

⁷ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Т. 2. – № 161. – С. 248.

На українсько-польському театрі бойових дій поблизу Берестечка вже знали про ситуацію на півночі України й те, що Б. Хмельницький відправив туди на підмогу найменш боєздатні полки. Так в листі шляхтича В. Бечинського з табору коронних військ під Берестечком від 9 червня 1651 р. сповіщалося, що український гетьман: «До Литви також відправив 3 полки, але дуже погані, для постраху тільки: бо йому дано знати, що Радзивілл і Сапіга, переправляючись через Прип'ять, йдуть на Київ»⁸.

У самому Києві тим часом тривога, яка з'явилася в киян після відомостей про поразку війська Мартина Небаби у Другій Лоевській битві, із відступом підрозділів А. Ждановича і Ф. Гаркуші з-під Димера переросла у відверту паніку. Вже в десятих числах липня, як писав очевидець, «київські міщани свої пожитки з Києва вивозили і самі втікали за Дніпро, а Київ покинули порожнім. Утікаючи й пожитки вивозячи, з великого страху одні одних топтали і між ними в Києві на вулицях і на перевозах була велика тіснота»⁹.

Київське духовенство теж зайняло нерішучу позицію у питанні оборони міста. Ієрархи церкви – київський митрополит та киево-печерський архимандрит не лише не благословили козацькі загоны на захист міста, а навпаки писали до київського полковника А. Ждановича «сильно прохачючи» останнього аби той не воював із підрозділами Я. Радзивілла¹⁰. Адже церковним ієрархам стало «достеменно відомо, що Радзивілл посилає супроти полковника і його полку козаків велике військо, якому наказав знищити на заставі полковника київського [Ждановича] і його козаків, а потім наступати на Київ і там церкви Божі та дома розорити доостатку, і киян яких застануть у місті усіх порубати»¹¹. А тому церковні владики радили Ждановичу «поскільки йому супроти такого великого війська (армії Радзивілла. – А. Г.) не встояти, тому київському полковнику не слід більше проти поляків за Київ воювати, а слід відійти від Києва деінде»¹². А тим часом «він митрополит пошле до Радзивілла своїх посланців, щоб литовський гетьман наказав своєму війську «церков божих не руйнувати та православних християн не нищити через те, що вони – духовного і

⁸ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Т. 2. – № 123. – С. 182–184; Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаніка НАН України. Відділ рукописів (далі – ЛННБ НАНУ. ВР). – Ф. 5 (Оссолінські колекції). – Спр. 2286. – Арк. 155 зв. – 156.

⁹ Цит. за: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 1. – С. 327.

¹⁰ AGAD. AR. – Dz. II. – № 1254; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі – Акты ЮЗР) : [В 15-ти т.]. – СПб., 1861–1892. – Т. III (1638–1657). – СПб., 1861. – С. 472–473.

¹¹ Акты ЮЗР. – Т. III. – С. 472.

¹² Там же.

світського чину всі люди у підданстві й волі його королівської величності (правителів Речі Посполитої. — *А. Г.*) бути хочуть»¹³. Водночас церковні ієрархи навіть готові були відхреститися від української адміністрації і сказати *Я. Радзивілу*, що козаки перебувають у Києві всупереч їхній волі: «а що козаки стоять супроти короля і війну ведуть, і Києвом володіють, то чиниться не з їхньої волі»¹⁴. І дійсно 14 липня 1651 р. до литовського табору «Світлішим, ясновельможним, вельможним, урожоним їх милості панам регіментарям його королівської милості війська Великого Князівства Литовського і всьому рицарському колу» було надіслано велемовного листа в якому «найнижчий посилаючи уклін, (київські церковні ієрархи. — *А. Г.*) слізно просили» помилувати місто і людей. Лист підписали: «Йосип Тризна архимандрит киево-печерський, Сильвестр Косів митрополит київський і галицький, бурмистри, радці міста Києва»¹⁵.

Про успіхи армії ВКЛ трохи із запізненням, але постійно дізнавалися в польських обозах, які, знемагаючи від голоду й негоди, просувалися в розорених околицях Кременця та Любартова: «Литві йде добре. Князь Радзивілл вирубав Чорнобиль, пішов під Остер і Ніжин. Пан Гонсевський, литовський стольник, ставши під Димером, двох полковників розгромив, і Київ прислав до нього з поклоном»¹⁶. На фоні бравурних звітів з литовських обозів коронні війська сприймали своє становище (на початку серпня 1651 р.) як кару Господню і їх вже, навіть не радувала Берестецька звітяга: «З допущення Божого через страшний і неописаний голод, через постійні дощі... ледве в день по чверті милі проходячи кіннотою, нужденні, хворі, голодні. Піхота вже більше половини впала (хворою), решта наче якісь висхлі мумії йдуть... Недавно двоє з товариства ганебно померло в багнуці, і три рейтари, впавши з коней, помирали, а це від сильного голоду і холодної сльоти і постійно ніде зігрітися і укритися від непогоди... Господь Бог нас або швидше за наші гріхи покарав або теж допустив цю ганебність, не нахваляймося Берестецькою перемогою»¹⁷. Загалом же відомості про успішний прорив армії ВКЛ до Києва були серед топових новин у тогочасних реляціях шляхти Речі Посполитої: «З Щебрешина 5 серпня [1651]. Король його мость вирушив зі Львова здоровий з милості Божої і проводить цю подорож на коні. В Люблін хоче прибути в понеділок і там відпочивши один день повертається до Варшави. Пан краківський (краківський каштелян Миколай

¹³ Там же.

¹⁴ Там же.

¹⁵ AGAD.AR. — Dz. II. — № 1254.

¹⁶ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. — Т. 2. — № 170. — С. 254–256; ЛННБ НАНУ. ВР. — Ф. 5. — Спр. 2286. — Арк. 180.

¹⁷ Там само.

Потоцький – гетьман великий коронний (1646–1651). – *А. Г.*) дає знати, що вже увійшов в Україну. Також і литовське військо вже підійшло до Києва. Про козаків відомості, що вони фортифікуються в Кодаці, а татари у полях пасуть коней»¹⁸.

В умовах непорозуміння з міською верхівкою та церковними ієрархами А. Жданович «полковник з козаками із застави зійшов і став у двох милях вище Києва»¹⁹ й одразу ж повідомив гетьману Богдану Хмельницькому в Корсунь про свій відхід та недружню стосовно козаків позицію церковних ієрархів та міської верхівки. Водночас козацьке командування й сам А. Жданович дізналися про те що київський митрополит одразу ж послав запрошення до Радзивілла увійти в місто та не чіпати церкви й міщан: «відомо йому полковнику (*А. Ждановичу. – А. Г.*) стало, що митрополит посланця до Радзивілла посилав із великим проханням, щоб він Радзивілл для охорони військові підрозділи до Києва направив, та про те, що всі вони у королівській волі бути бажають»²⁰. Очевидно, що митрополит перевищив свої повноваження, розписавшись за усіх киян, адже ті як почули про наближення литовських підрозділів, та не бажаючи залишатися під владою завойовників, одразу ж у паніці й при чималому стовпотворінні почали покидати свій стольний град: «А коли у козаків із поляками (узагальнена назва військ Речі Посполитої, точніше тут було б «литовським військом». – *А. Г.*) бої були, то київські міщани животи [статки] свої із Києва вивозили й самі повтікали за Дніпро, і Київ залишили порожнім. А коли київські міщани із Києва втікали й статки свої вивозили, то в ту пору великого переполоху один одного топтали і поміж ними у Києві на вулицях і на перевозах тіснота була велика»²¹.

Дізнавшись про такий хід подій гетьман України Богдан Хмельницький написав гнівного листа Антону Ждановичу: «І гетьман одразу послав київському полковнику листа, що той Київ залишив без його гетьманського наказу і за це він може бути покараний військовою карою, через те, що він все це вчинив не добре: сам стольний град і церкви Божі і святі мощі, звідки православна віра зачалася й просіяла як сонце, видав у лядські еретичні руки на осквернення»²². Цим самим Б. Хмельницький відновив свою юрисдикцію над містом, нагадавши своїм полковникам про те кому

¹⁸ Grabowski A. Starożytności historyczne polskie. – Kraków, 1840. – Т. 1. – С. 338–339; Джерело з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Т. 2. – № 171. – С. 256.

¹⁹ Акты ЮЗР. – Т. III. – С. 472–473.

²⁰ Там же. – С. 472.

²¹ Там же. – С. 473.

²² ВУР. – Т. 3. – С. 114; Акты ЮЗР. – Т. III. – С. 472.

вони повинні бути підпорядковані й перед ким несуть відповідальність у структурі державного управління та, особливо, у військовий час. Тому український гетьман твердо наказав А. Ждановичу, «щоб полковник не-гайно повернувся на покинуті напередодні позиції і до Києва польсько-литовське військо не допускав»²³. Також Б. Хмельницький планував перекинути на допомогу під Київ ще кілька козацьких полків: «І у той же час гетьман повелів для підмоги й оборони Києва йти ще двом козацьким полкам – Уманському й Білоцерківському»²⁴.

Водночас гетьман України шанобливо, але твердо вказав і на перевищення своєї компетенції київським митрополитом: «Також гетьман писав до митрополита, щоб він у Києві жив без великого страху і молив Бога, щоб православна християнська віра від еретичних рук була вільною, а до його козацьких полковників і до козаків про те, щоб ті за Київ не стояли, більше не смів писати»²⁵. Тобто, Б. Хмельницький вимушений був нагадати митрополиту, що козаки віддають своє життя не лише за Український Гетьманат, але й за православні християнські святині, а церковні ієрархи замість сприяння навпаки перешкоджають війську відстоювати Київ та запрошують до міста завойовників і «еретиків». При цьому український гетьман наголосив, що свій столярний град та свою віру від іновірців слід захищати навіть в умовах великої небезпеки для життя самих церковних ієрархів, а не спасатися ганебною покорою на милість завойовникам: «І хоча Господь Бог милість свою, за їхні численні гріхи, від них православних християн відніме й видасть їх в еретичні руки, то йому митрополиту смерті боятися не гоже, хоча й за православну християнську віру доведеться постраждати, але за це він від Господа Бога вінцем буде винагороджений»²⁶.

Отримавши таку відповідь від гетьмана, А. Жданович і Ф. Гаркуша зрозуміли, що, незважаючи на обіцяну Б. Хмельницьким допомогу, захищати місто найближчим часом все ж доведеться своїми, значно ослабленими в оборонних боях, силами. Тим часом Я. Радзивілл з усім військом підступив до Києва і 24 липня з великим загоном в одну тисячу вершників виїхав на розвідку місцевості. У цей день* почалися перші сутички з козаками, які навіть робили вилазки проти литовських загонів. Побачивши,

²³ Акты ЮЗР. – Т. III. – С. 472.

²⁴ Там же.

²⁵ Там же.

²⁶ ВУР. – Т. 3. – С. 114–115; Акты ЮЗР. – Т. III. – С. 472–473.

* Грушевський М. С. чомусь писав, що «наступ на Київ призначався на 4 січня» (Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 1. – С. 329). Це очевидна технічна чи друкарська похибка.

що місто захищається, Я. Радзивілл почав готувати серйозний штурм, плануючи організувати наступ з трьох боків. Частина війська ВКЛ була направлена з найзручнішого боку до собору Святої Софії, підрозділи ротмістра* Шварцкопфа (Шварцкоф) і Полубінського (15 хоругв, в кожній з яких нараховувалося по півтора сотні вершників) – старою вишгородською дорогою, а піхота під командою капітана Пшипковського мала байдаками підпливти по Дніпру під місто й наступати берегом. Горецькому було наказано підготувати литовську артилерію й на світанку наступного дня подати сигнал до штурму²⁷.

Ф. Гаркуша і А. Жданович, які цілий день відбивали атаки військ Я. Радзивілла, не дочекавшись підмоги та запобігаючи можливому оточенню в місті, увечері того ж дня остаточно відступили з Києва. Як оповідав у своєму літописі Самовидець: «з козаками и міщане киевські уступили суднами вниз Дніпра ку Переяславлю, Черкасом и к инним містам»²⁸. Тому драгуни полковника Корфа, вислані на розвідку, вже не застали в Києві його захисників, окрім кількох десятків міщан, які забарилися з від'їздом.

25 липня Януш Радзивілл тріумфально в'їхав через Золоті Ворота до Києва. Як писалося в тогочасній реляції «Зустрічали його митрополит і архимандрит печерський з усім духовним чином... Князь заїхав до Святої Софії і митрополит з усім собором служив молебень»²⁹. Вже на початку серпня 1651 р. високопосадовці Речі Посполитої сповіщали про вказані події, як приміром, в одному з повідомлень (очевидно написаному Анджеем Мясківським) з табору під Махнівкою: «Вже після запечатання моїх листів прийшов лист від київського митрополита, в якому він просить про помилування, і лист від князя Радзівіла, литовського гетьмана, котрий вже знаходиться у Києві»³⁰. Так закінчився перший етап битви за Київ.

Дослідники по різному оцінювали роль козацьких полковників А. Ждановича і Ф. Гаркуші в обороні Києва. Одні, піддавшись впливу тенденційних реляцій з литовського та польського обозів, змальовували

* Ротмістру ВКЛ у полках іноземного строю відповідало звання майора.

²⁷ Kotlubaj E. *Życie Janusza Radziwiłła*. – Wilno, Witebsk, 1859. – S. 170–171.

²⁸ Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 61.

²⁹ Архів Інституту історії України НАНУ. – Оп. 3. – Спр. 9. – Арк. 460–462; Спр. 19. – Арк. 49; Документи об освободительной войне украинского народа. 1648–1654 гг. / Редкол.: П. П. Гудзенко и др. – К., 1965. – № 225. – С. 580–581; Історія Києва. – Т. 1. – С. 336.

³⁰ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Т. 2. – № 173. – С. 257–258; Мицик Ю. «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД // Історія і особистість історика: 36. наук. пр., присвяч. 60-річному ювілею проф. Ганни Кирилівни Швидько. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 71–72; ЦДІАК України. – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. 111.

пасивність козацьких военначальників в оборонних боях, твердили, що основною причиною бездіяльності полковників була позиція верхівки духовенства. І все ж, думається, що захисники Києва зробили в тих умовах все від них залежне і скільки могли захищали місто. Про це прямо писав московський посол Г. Богданов: «У ту пору польські люди (війська ВКЛ. — А. Г.) пішли було на Київ і київський полковник Онтон [Жданович] із козаками, не пропускаючи польських людей до Києва, зустрів за п'ятнадцять верст, і польські люди з козаками вступили у бій, і билися впродовж цілого дня, і козаки польських людей побили, і до Києва їх не допустили»³¹. Проте сил для тривалої оборони Києва від великої й добре вишколеної армії ВКЛ у київського полковника було дійсно недостатньо. Саме місто (на відміну, наприклад, від укріпленого Чернігова) теж було мало придатним для оборонних боїв, бо як сповіщав згадуваний Г. Богданов, описуючи ці події, «в Києві ні города ні укріплених фортифікацій ніяких немає, і в осаді захищатися супроти озброєного війська ніде»³². Та й чекати відчутної підмоги від основних сил гетьмана України через бої під Берестечком теж не було підстав. Хоча Б. Хмельницький і розпорядився направити підмогу А. Ждановичу. Але виконати вчасно дане розпорядження не вдалося, бо мобілізація козацького війська лише починалася.

Загалом А. Жданович добре розумів, що відповідати за відступ з Києва йому доведеться перед гетьманом України і «прикритися» при цьому проханнями митрополита не вдасться. Для цього у київського полковника повинні були бути більш вагомими аргументи. І вони були, думається, приблизно такі: краще впустити ворога в опустілий Київ і примусити оборонятися в мало придатному для цього місті, перерізавши всі комунікації, а при нагоді і штурмом оволодіти Києвом, аніж втратити військо в нерівній великій битві і відкрити шлях Я. Радзивілу не лише на Київ, а й вглиб козацької України, де Б. Хмельницький проводив мобілізацію нової армії. Дана аргументація, певно була задовільною для гетьмана і генеральної старшини, оскільки, в подальшому А. Ждановича не лише не покарали, але й не відсторонили від командування об'єднаними козацькими підрозділами в наступних боях за Київ.

Війська Я. Радзивілла після перших днів спокійного перебування в Києві згодом перейшли до грабунків, насильств, плюндрування церков та монастирів³³. Ось як писав про пограбування Києва автор Чернігівського

³¹ ВУР — Т. 3. — С. 115; Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 473.

³² ВУР. — Т. 3. — С. 115; Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 473.

³³ *Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza.* — Warszawa, 1853. — Т. 1. — С. 125; *Starożytności...* — С. 339; ВУР. — Т. 3. — С. 114, 130.

літопису* (1587–1750): «А Радивил з Литвою пришов до Києва и гді могл чути в кого скарбы, то побрал їх. А в Києві на той час был митрополитом Силвестр Косов и много подавал Радивилу скарбу. И в монастыру Печерском брал [Радзивілл], що сам хотіл»³⁴.

За свідченням киян військами ВКЛ в місті було спалено п'ять дерев'яних церков (Миколи Доброго, Миколи Набережного, Святого Василя, Святого Пророка Іллі, Святого Богоявлення) та одну кам'яну (Пресвятої Богородиці). Решту церков та монастирів Києва було спустошено, знято і заванажено на байдаки церковні дзвони, пограбовано цінні речі (ризи, чаші, хрести, ікони)³⁵.

Значних збитків Києву завдали пожежі, які декілька разів (особливо 6–7 серпня 1651 р.) спалахували під час перебування армії ВКЛ у місті³⁶. Загалом тоді «згоріло будинків більше як 2000 і кілька церков... книги гродські і земські всі пропали... дзвони погинули». А магістрат Києва так підсумовував перебування литовських військ у місті: «Під той час вигорів увесь город з невеликими виїмками... всякі справи вікопомні і окраси міські разом з церковними речами погоріли»³⁷. У літературі порізному визначали винуватців цих київських пожеж. Думається доклали до цього руки і війська Я. Радзивілла, які, шукаючи свавільників та багатства, забрані козаками з розгромлених раніше польських обозів, й самі вдавалися до чималих грабежів, а потім замітали сліди останніх вогнем³⁸. Є підстави, щоправда, думати й про те, що козацькі війська теж були ініціаторами підпалів. Це, до речі, не суперечило й загальній тактиці козацької боротьби. Адже, як відомо, на шляху свого відступу до Києва козаки неодноразово залишали спалені села (як чорнобильське село Корогут та міст через Ірпінь поблизу Дніпра). М. Костомаров наводив навіть приклад, коли один киянин сам запалив свій буди-

* Повна автентична назва літопису: «Що ся в руских и полских странах діяло и якого от рождества христова року року от создания мира 7001, от Рождества (Христово) 1493».

³⁴ Черниговская летопись по новому списку (1587–1725) / Под ред. А. Лазаревского // Киевская старина. – 1890. – № 4. – С. 70–80; № 5. – С. 81–96; № 6. – С. 97–110; окрема відбитка: К., 1890. – 45 с.; Чернігівський літопис / Підг. до друку, передм. і ком. Ю. Мицика // Сіверянський літопис. – 1996. – № 4 (10). – С. 105–106; *Замлинський В. О., Іваненко А. М.* «Чернігівський літопис» — цінне джерело з історії України кінця XVI – першої половини XVIII ст. // Архіви України. – 1989. – № 5. – С. 56–74; Южнорусские летописи, изданные Н. Белозерским. – К., 1856. – Вып 1; *Апанович О.* Ще одне джерело з історії України XVIII сторіччя // Україна. Наука і культура. – К., 1989. – Вип. 23. – С. 213–231.

³⁵ *Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza.* – S. 125; *Starożytności...* – S. 339; ВУР. – Т. 3. – С. 114, 130.

³⁶ *Starożytności...* – S. 339.

³⁷ Цит. за: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 1. – С. 332–333.

³⁸ Там само.

нок³⁹, пояснюючи це домовленістю козаків з городянами про спільну боротьбу із загарбниками. Проте, чи було це частиною плану боротьби козацьких полковників, чи лише свідченням відчаю киян в умовах насильств та грабунків військ Я. Радзивілла достеменно не відомо. Щоправда, козаки і міщани вповні могли ініціювати пожежі, щоб «викурити» завойовників з Києва*. Тим паче, що останні, налякані розмірами пожеж, неодноразово гасили вогонь на київських згарищах – так 6 серпня «костьол Св. Яцка було піхотою [литовською] оборонено», а 7 серпня: «костьол отців Домініканів цілим зостався, бо племін в куполі загасив один [литовський] вояк»⁴⁰. Тому перебувати військам ВКЛ у значною мірою спаленому й закуреному місті було з кожним днем все важче. Оскільки запасів фуражу та їжі залишалося все менше, а відправлені обози челяді в київських пригородах все частіше потрапляли в руки козацьких загонів. Козацькі літописці досить ємно підсумували похід Я. Радзивілла на Київ та спалення міста: «розбивши Небабу під Лоевом, а потім і Гаркушу, завітав з Антоном у Київ, сплюндрував вогнем опустілий Поділ, бо козаки і міщани, посідавши на байдаки і добро забравши, Дніпром попрямували на Черкаси, а то іще далі»⁴¹.

Загалом захоплення Києва військами ВКЛ, як справедливо відзначали дослідники, «стало найкритичнішим моментом на даному етапі»⁴². Проте, зазначимо, що здача Києва завдала більше втрат морального плану і аж ніяк не означала реального програшу війни. В умовах, коли навколо міста діяли чималі козацькі підрозділи А. Ждановича, Ф. Гаркуші та інших полковників, подальше просування військ Я. Радзивілла вглиб

³⁹ Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования. – Кн. 4. – Т. 9. – СПб., 1904. – С. 454.

* Активна позиція київських міщан проявилася також у вересні 1658 р. під час так званої «Щекавицької війни», коли козацькі полки Д. Виговського та П. Яненка вели бойові дії супроти московської залогої (яка мала свій укріплений городок в Києві) воеводи В. Б. Шереметева. Автор Чернігівського літопису у спеціальному розділі «Война в Києві скавищина [щекавицька]» так описав хід бойових дій: «Того ж літа Данило Виговский подступил под город московский киевский от монастыря Печерского з войском козацким, а Яненко, полковник киевский, з другого боку с козаками стоячи на Шкавицы [Щекавиці. – А. Г.] добывали города московского... А потым, гды дня едного Данило Виговский был весел, москва, вышедши з города, обоз Данилков розбили и козаков много згнуло. А Данило Виговский сам ледво утекл. Тогда ж и Киев прежде добывания своего, москалі город Киев спалили ввес. И тая война названа есть скавищина» (Чернігівський літопис / Підготовка до друку, передмова і коментар Ю. Мицика // Сіверянський літопис. – 1996. – №4 (10). – С. 105–122.

⁴⁰ Starożytności... – S. 339–340.

⁴¹ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. – К., 1992. – С. 81.

⁴² Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – С. 343(354).

козацької України було неможливе. А це в той час було найголовнішим. В тих критичних умовах (наступ чималої польської армії, захоплення Києва, здирства та розбій загарбників) значного піднесення набула й народна боротьба. І саме партизанська війна на шляху польської армії та блокування військ ВКЛ у Києві дали можливість Хмельницькому в короткий час зібрати велику армію. На початку серпня 1651 р. гетьман вже мав близько 15000 козаків з гарматами, не рахуючи полків поблизу Києва, Вінниці, Білої Церкви, Чернігова⁴³. Вже на початку серпня Б. Хмельницький веде активні бойові дії проти коронного гетьмана М. Потоцького поблизу Фастова, що згодом зупинило просування польської армії на з'єднання з київською залогою військ Я. Радзивілла.

Для комплексного наступу для звільнення Києва до міста підтягувалися все нові козацькі сили. На підсилення полків Ждановича і Гаркуші прибули також 3000 козаків корсунського полковника Лук'яна Мозири (Мозирі) та 2000 татар⁴⁴. Проте, не дочекавшись ще «2000 піших, що прийти мали через Дніпро і 5000 кінноти», щоб «всі злучившись, і з переду, і з тилу, і від води, і від лісу» на обоз литовський вдарити, корсунські козаки передчасно вступили в бій із загоном майора німецьких найманців Нольда. Ось як про це сповіщали з литовського обозу 7 серпня 1651 р.: «того ж дня відправлений був на варту пан Нольд, який ставши коло Золотих Воріт київських, побачив на пагорбі козаків із Корсуня від Хмельницького посланих, які з татарами коло млина близько 40 чоловік челяді вбили і вози наші пограбували. Зараз тоді на тривогу вдарено»⁴⁵. Корсунці, яких було 3000 та декілька сот татар вдарили на литовський загін, який змушений був відступити до основного обозу. І тут Л. Мозира припустився тактичної помилки. Замість того, щоб, взявши «язиків» та трофеї, повернутись через р. Либідь до основного козацького табору, він окрилений успіхом почав переслідувати Нольда аж до литовського табору. Тобто, передчасно почав атакувати основні сили Я. Радзивілла, за що дорого поплатився. Проти корсунців Я. Радзивілл зразу вислав драгунів та декілька хоругв кінноти під командою О. Полубінського. Як згодом писав про це до «пана краківського» – великого коронного гетьмана М. Потоцького у листі литовський гетьман, що козаки «з яким поривом так близько були підійшли так і назад відступили поспіхом»⁴⁶. Проте до найближчої переправи через Либідь було дві милі і тому козаки

⁴³ Архів Інституту історії України НАНУ. – Оп. 3. – Спр. 9. – Арк. 464; *Starożytności...* – S. 287.

⁴⁴ *Starożytności...* – S. 340.

⁴⁵ *Starożytności...* – S. 340.

⁴⁶ *Ibid.* – S. 347.

лише підійшли до неї, але переправитися не встигли. Як писали з литовського обозу 7 серпня: «тільки татари за переправу втекли», а «козаки спішившись, на собі наших трохи тримали» й «чималу частину наших постріляли й частину позабивали»⁴⁷. Бій біля мосту через Либідь тривав цілий день і «аж над вечір, коли підійшли драгуни і коли по них (по козаках — *А. Г.*) раз і другий з мушкетів дали залп» та ще «хоругву одну в диму тому переправили через міст», то відступ козацьких загонів перетворився на безладну втечу. Я. Радзивілл згодом писав: «більше як на дві милі їх гнали густо трупи кладучи, тих які на болото пішли драгуни і челядь спішена далі кінчили» і «під тисячу неприятелів убивши, під сто живцем припровадили [в полон]»⁴⁸. Щоправда, не слід забувати, що ті, хто писав подібні реляції, зазвичай помітно перебільшували власні успіхи та втрати супротивної сторони. Оскільки пізніше, 12 серпня 1651 р. у листі до польського короля, вже сповіщалося, що після цієї битви у полон взято лише «30 добрих козаків та 4 татар». А також із деяким вихваланням відмічено, що «і нога їх (козаків — *А. Г.*) була б не втекла коли б ніч кінця битві не поклала»⁴⁹. Слід відзначити й ту обставину, що такої невдачі українським підрозділам вдалося б уникнути, якби були більш узгоджені дії, а татарська кіннота на повну підтримала відступ козаків на переправі. Але цього не сталося. Як писали з литовського обозу, у битві взяло участь всього 150 татарських вершників. Решта ж коло 2000 стояла «у селі одному в кількох милях і виглядали чим кінчиться бій», а «побачивши, що наші [литовські підрозділи. — *А. Г.*] міст взяли заледве раз і другий стріли свої випустили і зразу втекли, [попередній] полон, однак, забравши з собою»⁵⁰.

Загалом, неузгодженість дій козацьких військ, кмітливість литовських воєначальників та пасивність татарських підрозділів провалили кілька спроб по звільненню Києва на початку серпня 1651 р. Тим часом тривога в київському таборі Я. Радзивілла все зростала. Прислані Б. Хмельницьким під Київ багатотисячні загони козаків ясно свідчили, що сили українського гетьмана реально збільшились вже на першу половину серпня. А значить розповіді взятих у полон під час штурму Києва 7 серпня козаків, що Хмельницький все зробить, аби не допустити, щоб «військо литовське до з'єднання з коронним прийти мало»⁵¹, були реальними. Розтрачені під час останнього козацького штурму боеприпаси та фураж поповнювати ставало все важче. Оскільки, прак-

⁴⁷ Ibid. — S. 340, 347.

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Ibid. — S. 340, 343, 347.

⁵⁰ Ibid. — S. 340–342.

⁵¹ Ibid. — S. 348.

точно всі комунікації контролювалися козацькими загонами. Як писав з Києва 24 серпня Л. Білобжовський: «Козаки... нам кожен день челядь під Києвом ловлять»⁵². В той же час до табору Я. Радзивілла надходили тривожні відомості, що на кінець серпня «все сильніший неприятель і вже має близько 60000 козаків, орди 15000, а щогодини з Криму ще чекають 30000»⁵³. Тож з кожним днем у війська литовського гетьмана залишалося все менше шансів взагалі вирватися з оточеного козаками міста.

Тривожила литовського гетьмана й інформація про активізацію козацької боротьби на півночі України. Оскільки, зібрані в Чернігові під команду полковника Степана Пободайла (Подобайла)⁵⁴ значні сили, повели наступ на литовські залоги в Любечі, Кричеві й інших містах та розпочали руйнівні рейди вглиб ВКЛ. Як сповіщав з Мозира у серпні 1651 р. шляхтич Силіч «до сих пір любецьке військо (якого є 4000 з паном Матіашем Францкевичем старостою мозирським) в оточенні застається» від козаків, а «тут в Брагиню козаків повно, в Загалю міст спалили і самих їх повно всюди»⁵⁵. Тому, поки шлях відступу армії Я. Радзивілла не був остаточно перерізаний козацькими полками, литовський гетьман вирішує переправити частину свого війська на північ в межі ВКЛ, везучи байдаками по Дніпру награвовані в Києві трофеї. Як зазначалося в Літописі Граб'янки: «Пограбував Радзивил Київ і всю здобич під охороною семи корогов на чолі з Андзулом послав до себе. Прочули про здобич козаки, напали на охорону, розметали її і відібрали пограбоване»⁵⁶.

Водночас Я. Радзивілл веде інтенсивні переговори з М. Потоцьким, хоругви якого 16 серпня увійшли у Фастів, пропонуючи останньому зайняти Київ замість литовського війська. Реально оцінивши все зростаючі козацькі сили, коронний гетьман відкинув цю пропозицію, як і план Я. Радзивілла наступати на війська Б. Хмельницького в Білій Церкві та полки А. Ждановича й Ф. Гаркуші в Трипіллі. І хоча польська й литовська сторона розуміли «що йому [Я. Радзивілла] Дніпра й байдаків своїх відступати не годиться», але все ж зійшлися на думці, що єдино можливим шляхом продовження війни в даних умовах є об'єднання військових сил⁵⁷.

⁵² Ibid. – S. 349.

⁵³ Ibid. – S. 348.

⁵⁴ Мицик Ю. Степан Подобайло // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. – Кн. 2. – К., 2004. – С. 120–136.

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – С. 81.

⁵⁷ ЦДІАК України. – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. 322. – Арк. 3; Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. – Інститут рукопису (далі – НБУВ. ІР). – Ф. II. – Спр. 13699. – Арк. 20; *Starożytności...* – S. 346, 348; *Kotlubaj E. Życie Janusza Radziwilla.* – S. 173–174.

З метою реалізації наміченого плану Я. Радзивілл настійливо прохав М. Потоцького, щоб той на Б. Хмельницького «якнайшвидше наступав і розірвання сил (козацьких. – А. Г.) чинив», а також ар'єргард свого війська «на Обухів, Копачів, Мотовилівку до Василькова виправив та й про нього, як і про себе якнайшвидше дав відомість»⁵⁸.

Узгодивши всі деталі, 23 серпня Я. Радзивілл на чолі 2000 загону вирушив в напрямку Василькова на зустріч із коронною армією, залишивши в Києві основні сили й обоз. Однією з причин походу литовського гетьмана до М. Потоцького була й участь у переговорах з козацькими посланцями, на які армія ВКЛ поклала значні надії. Зокрема, у листі шляхтича Лукаша Білобжеського з Києва від 23 серпня (останній служив у хоругві литовського стольника) сповіщалося «з козаками трактату без малого не дійшли, що дуже на це схоже, пан краківський з військом на них не напірає, прислав до пана гетьмана (Я. Радзивілла. – А. Г.) просячи на трактати з козаками, якож пан гетьман з 2000 йде до коронного війська, а тут все військо в Києві залишає»⁵⁹. А інший литовський шляхтич Збігнев Морстин у листі з Києва (23 серпня 1651 р.) прямо писав: «якщо договору (з козаками. – А. Г.) до якого йде укладено не буде, дамо собі сильно по лобі»⁶⁰.

25 серпня, як писали в діаруші з польського обозу, поблизу Василькова «пан краківський [М. Потоцький] з особною кавалкадою натрапив у полі на князя Я. Радзивілла з великим обозом військовим»⁶¹, якому влаштували блискучий прийом М. Потоцький та М. Калиновський. Щоправда, в той же день над вечір «пан гетьман (Калиновський. – А. Г.) в 4 полках кінноти і 1000 піхоти, виявивши (за 3 милі від Василькова. – А. Г.) табір козаків, що прямували до Дніпра, вранці (26 серпня 1651 р. – А. Г.) штурмувати почав і за 3 години здобув. Лягло їх щонайменше 3000»⁶². Що це був за козацький табір? Дослідники йдучи за Е. Котлубаєм припускають, що це прямував на Київ із 5000 козаків Василь Золотаренко⁶³. Але є й інші відомості. Зокрема, в листі віленського стольника з-під Василькова писалося, що в таборі було не 5000, а «7000 виборних козаків з доброю зброєю і трьома гарматами»⁶⁴. Тому очолювати, думається, цей корпус, що

⁵⁸ ЦДІАК України. – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. 322. – Арк. 3; Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. – Інститут рукопису (далі – НБУВ. ІР). – Ф. ІІ. – Спр. 13699. – Арк. 20; *Starożytności...* – S. 346, 348; *Kotlubaj E. Życie Janusza Radziwiłła.* – S. 173–174.

⁵⁹ *Starożytności...* – S. 348.

⁶⁰ *Ibid.* – S. 349.

⁶¹ *Ibid.* – S. 293.

⁶² *Ibid.*

⁶³ *Kotlubaj E. Życie...* – S. 175; *Смолий В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – С. 352.

⁶⁴ *Starożytności...* – S. 349.

базувався поблизу Трипілля, як відзначав ще М. С. Грушевський, вповні міг київський полковник А. Жданович⁶⁵.

Вказана поразка не лише провалила другу комбіновану спробу звільнення Києва від військ ВКЛ, але й поставила під удар корпус Гаркуші, який мав одночасно наступати на місто від Дніпра. Оскільки полонені під час бою козаки оповіли полякам, що «намір їх був злучитися з тими, що вже готові човни мали і хотіли на байдаки литовські під Києвом ударити, а потім військо литовське осадити»⁶⁶. Тому жмудський староста, який тоді перебував у війську Калиновського, до київського обозу «на той час дав зразу знати до своїх аби були обережні від тих, що водою мали наступати на Київ»⁶⁷. І дійсно 27 серпня 1651 р., не відаючи про нещодавню поразку козацьких полків, флотилія Гаркуші «яко домовленість мали, із гори Десною рікою спустившись, долом від Микільського монастиря наступила на Київ і на байдаки литовські... потужно стріляючи з ними литовці» бій мали⁶⁸.

Після від'їзду з Києва Я. Радзивілла ще протягом кількох днів залишений в місті литовський воєнначальник Коморовський (вількомирський хорунжий, полковник-лейтенант) з трудом відбивав активізовані козацькі атаки⁶⁹. А вже перед остаточним відступом литовського війська з Києва «козаки почали були з островів дніпровських» нападати і ще «три байдаки литовські урвали [захопили / відбили. — А. Г.]», хоча й самі втратили «дев'ять човнів з людьми». 1 вересня 1651 р., як сповіщали респонденти з польського обозу, «пан Сокол (ротмістр. — А. Г.) повернувся від війська литовського з Києва, яке вирушило вже звідти, бо Б. Хмельницький двох козаків прислав, наказуючи своїм людям припинити бої. Ці ж два козаки до Лоева й Любеча їхали, оголошуючи про перемир'я, аби козаки від облягання тих там полків литовських відступили»⁷⁰. Через це литовські залоги ще деякий час утримували здобуті поселення на півночі України, а, приміром, Любеч перебував у їхніх руках до 1652 р.

Скориставшись об'явленим перемир'ям, війська ВКЛ поспішили з Києва на з'єднання з коронною армією, яке відбулося 3 вересня* 1651 р.

⁶⁵ Грушевський М. Назв. праця. — С. 318.

⁶⁶ Starożytności... — S. 293.

⁶⁷ Ibid. — S. 350.

⁶⁸ Ibid.

⁶⁹ Ibid. — S. 294.

⁷⁰ Ibid. — S. 295–296.

* Датування вказане за старим стилем, або 13 вересня — за новим, але аж ніяк не «13 серпня 1651 р.», як це пише І. Стороженко (Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття. — Кн. 1: Воєнні дії 1648–1652 рр. / Наук. ред.: Ф. П. Шевченко; Передмова М. П. Ковальського. — Дн-к., 1996. — С. 268).

під Германівкою, де: «салютували гарматами тричі від обидвох військ, з великою радістю», — сповіщав сучасник тих подій з польського обозу⁷¹.

Ось так завершився похід армії Я. Радзивілла в Україну та на Київ влітку 1651 р., де, як влучно писав, проводячи історичні паралелі, М. С. Грушевський, «Коронні регіментарі мусили рятувати литовських тріумфаторів, що так необачно загналися слизькою стежкою Болеславів»⁷². У подальшому після затяжних переговорів та перманентних боїв українських військ з польсько-литовською армією, в умовах, коли звільнити українські землі у Б. Хмельницького не було достатніх сил, а поляки не могли суттєво просунути вперед та остаточно розгромити козацьку армію, 18 вересня 1651 р. було підписано Білоцерківський договір. Останній звузив територію Української козацької держави до розмірів Київського воеводства, а чисельність реєстру скоротив до 20000.

Узагальнюючи викладений матеріал відзначимо, що після важкої поразки під Берестечком (червень 1651 р.) оборонні бої проти армії ВКЛ на півночі України, важка Друга Лоевська битва та подальша битва за Київ влітку 1651 р., з одночасним піднесенням масової партизанської війни, фактично врятували від знищення козацьку державу. І хоча українські полки змушені були 25 липня 1651 р. здати Київ, проте завойовники вже не могли швидко просуватися на південь козацької України, оскільки війська захисників були врятовані, а активні військові операції не лише скували литовську армію в місті, але й змусили її згодом рятуватися відступом і з'єднанням із коронним військом. Виграний час дозволив Б. Хмельницькому швидко мобілізувати й протиставити польсько-литовським військам досить чисельні козацькі полки, підняти дух українського війська, а головне добитись збереження й визнання Української держави. Досить прикметно, що попри напруженість та, навіть, певну критичність ситуації в гетьманській ставці не лише не склали руки й повним ходом провадили нову мобілізацію військ, але й будували подальші грандіозні плани боротьби з Річчю Посполитою, а також думали як применшити негативний вплив поразок 1651 р. на вже розпочаті геополітичні проекти Чигирина. Саме про один із них сповіщав московський посол Г. Богданов, який прибув у тодішню ставку Б. Хмельницького — Корсунь. Мова йшла про відправлені саме в цей час українські посольства до Трансільванії з метою схилити Д'єрдя II Ракоці до одночасного з українською стороною воєнного походу на землі Речі Посполитої (насправді зреалізувати вказаний проект Б. Хмельницького вдалося аж через

⁷¹ НБУВ. ІР. – Ф. II. – Спр. 13699. – Арк. 16–17; ЦДІАК України. – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 9; *Starożytności...* – S. 297.

⁷² *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 1. – С. 334.

п'ять років – наприкінці 1656 р.). Тому в 1651 р. гетьман України тривожився, щоб трансільванська сторона взагалі не дізналася або якнайпізніше провідала про поразки українських підрозділів під Берестечком та розорення Північної України й Києва армією ВКЛ під командуванням Януша Радзивілла.

REFERENCES

1. Akty, odnosyashchiesya k istorii Yuzhnoy i Zapadnoy Rossii, sobrannye i izdannye Arkheologicheskoy komissiyey: [V 15-ti t.]. (1861) SPb., 1861–1892. T. III (1638–1657). SPb., 604 s. [in Russian].
2. *Apanovych, O.* (1989) Shhe odne dzherelo z istoriyi Ukrayiny XVIII storichchya. Ukraina. Nauka i kul'tura. Kyiv, Vip. 23, S. 213–231. [in Ukrainian].
3. Arhiv Instytutu istorii Ukrainy NANU. Op. 3, Spr. 9, 19. [in Ukrainian].
4. Vossoedinenie Ukrainy s Rossiyey: dokumenty i materialy v 3-h tomakh. (1954) M., T. 3. [in Russian].
5. *Hrushevs'kyi, M.* (1996) Istoriya Ukrayiny'-Rusy'Istorija Ukrainy-Rusy. K., T. 9, Ch. 1, S. 325. [in Ukrainian].
6. *Hurbyk, A.* (2015) Ukrayins'ky'j Get'manat ta Vely'ke knyazivstvo Ly'tov-s'ke u vijs'kovo-polity'chnomu proty'stoyanni 1651 r.: Druga Loyevs'ka bitva. Ukraina Lithuanica: studiyi z Vely'kogo knyazivstva Lytovs'kogo. K., T. 3, S. 135–159. [in Ukrainian].
7. *Brehunenکو, V. A, Burim, D. V., Mavrin, O. O., Sohan', P. S., Shvid'ko, G. K.* (Eds.) (2013) Dzherela z istoriyi Nacional'no-vy'zvol'noyi vijny' ukrayins'kogo narodu 1648–1658 rr. – T. 2: 1650–1651 pp. NAN Ukrainy. Instytut ukrayins'koyi arheografii ta dzheleloznavstva im. M. S. Grushevs'kogo, Institut istoriyi Ukrainy, Kanads'kij instytut ukrayins'kih studij. K., 680 s. [in Ukrainian].
8. *Gudzenko, P. P. et al.* (1965) Dokumenty ob osvoboditelnoy voyne ukrainskogo naroda. 1648–1654 gg. Kyiv. [in Russian].
9. *Zamlins'kyi, V. O., Ivanenko, A. M.* (1989) «Chernigivs'kyj litopys» – tsinne dzherelo z istoriyi Ukrainy kintsya XVI – pershoji polovini XVIII st. Arhiv Ukrayiny, № 5, S. 56–74. [in Ukrainian].
10. *Kostomarov, N. I.* (1904) Istoricheskie monografii i issledovaniya. Kn. 4, T. 9. Spb. [in Russian].
11. Litopis gadjatskogo polkovnika Grigorija Grabjanki. Per. iz staroukr. (1992) Kyiv.
12. Litopis Samovidcja. (1971) Kyiv.
13. L'vivs'ka natsional'na naukova biblioteka im. V. Stefanika NAN Ukrainy. Viddil rukopisiv (dali – LNNB NANU. VR). F. 5 (Ossolins'ki kolektsiyi), Spr. 2286.

14. *Mytsyk, Ju.* (2004) «Kozats'kij viddil» fondu «Arhiv koronnij u Varshavi» AGAD. Istorija i osobistist' istorika: Zb. nauk. pr., prisvjach. 60-richnomu jubileju prof. Ganni Kirilivni Shvid'ko. Dnipropetrovs'k, S. 71–72. [in Ukrainian].
15. *Mytsyk, Ju.* (2004) Stepan Podobajlo. Polkovodtsi Vijs'ka Zaporoz'kogo. Istorichni portrety. K., Kn. 2, S. 120–136. [in Ukrainian].
16. Natsional'na biblioteka Ukrayini im. V. Vernads'kogo. Institut rukopisu, F. II, Spr. 13699.
17. *Smolii, V. A., Stepankov, V. S.* (1994) Bogdan Hmel'nits'kij. Hronika zhittja ta dijial'nosti. Kyiv. [in Ukrainian].
18. *Storozhenko, I. S.* (1996) Bogdan Hmel'nits'kij i voyenne mystetstvo u vyzvol'nij vijni ukrayins'kogo narodu seredyny XVII stolittja. – Kn. 1: Voyenni diyi 1648–1652 rr. Dnipropetrovs'k: Vid-vo Dnipropetrovs'kogo derzhavnogo universitetu, 326 s. [in Ukrainian].
19. Central'nyj derzhavnyj istorichnyj arhiv Ukrayiny v m. Kyjevi. F. 1230, Op. 1, Spr. 33, 111, 322.
20. *Lazarevskiy, A.* (Ed.) (1890) Chernigovskaja letopis' po novomu spisku (1587–1725). Kievskaja starina, № 4, S. 70–80; № 5, S. 81–96; № 6, S. 97–110; okrema vidbitka (1890). K., 45 s.
21. *Mytsyk, Ju.* (Ed.) (1996) Chernigivs'kij litopis. Siverjans'kij litopis, № 4 (10), S. 105–106.
22. *Mytsyk, Ju.* (Ed.) (1996) Chernigivs'kij litopis. Siverjans'kij litopis, № 4 (10), S. 105–122.
23. Juzhnorusskie letopisi, izdannye N. Belozerskim. (1856) K., Vyp 1.

Andrii Hurbyk

Defensive battles for Kyiv and cancellation of the city from the army of the Grand Duchy of Lithuania 1651

On July 16, 1651, Lithuanian hetman Y. Radziwill left the circle of Chernihiv, as well as Lyubech and Loev, their pledges and moved with the whole army to Kyiv. Part of the carriage, guns and infantry were sent on kayaks on the Dnieper. The main army with a cavalry numbering about 10,000 people moved on the left bank.

The hierarchs of the church – the Metropolitan of Kyiv and the Kyiv-Pechersk Archimandrite did not bless the Cossack detachments in defense of the city, but on the contrary wrote to the Kiev colonel A. Zhdanovich, so that he did not fight with the units of Y. Radzivil. The Army of the Grand Duchy of Lithuania came to Kyiv on July 24, 1651, and the first clashes with the Cossacks began. Y. Radziwill began preparing an assault, planning to organize an offensive on three sides. F. Garkusha and A. Zhdanovich all day repulsed the attacks of the forces of Radzivil did not wait

for help and finally retreated from Kiev. July 25 Y. Radziwill triumphantly entered the Golden Gate to Kiev. Thus ended the first stage of the battle for Kyiv. In general, the surrender of Kyiv caused more moral loss and did not mean a real loss to the war. Many Cossack units blocked the further promotion of Radziwill troops deep inside Cossack Ukraine. For a comprehensive offensive on Kyiv, all new Cossack forces were pulled up into the city. However, the inconsistency of the actions of the Cossacks, the ingenuity of the Lithuanian military powers and the passivity of the Tatars failed several attempts at the liberation of Kiev in early August 1651.

At this time, Y. Radziwill is negotiating a Polish hetman with M. Pototsky, promising the latter to take Kiev instead of the Lithuanian troops. On August 23, 1651, Radziwill, at the head of the 2000 detachment, was forced to leave Kiev and set off in the direction of Vasilkov for a meeting with the Crown Army, leaving the main forces and troops in the city. Subsequently, the main troops turned on, rushed from Kyiv to join the Crown Army, which took place on September 3 under Germanovka. After long negotiations and periodic battles of Ukrainian troops with the Polish-Lithuanian Army on September 18, 1651, the Bila Tserkva Treaty was signed.

In general, after the severe defeat near Berestechko (June 1651), the battle for Kiev in the summer of 1651 and the rise of the people's war, in fact, saved the Cossack state from the destruction. The active hostilities of the Ukrainian regiments smashed the Lithuanian army in the city and forced it later to escape and connect with the Polish army.

Key words: Grand Duchy of Lithuania, Ukrainian Hetmanate, Kiev, Army, Battle, Cossacks.